

“רק אל יכול עוד להצילנו”

שיחה עם מרטיין היידגר*

שפיגל: פרופסור היידגר, שוב ושוב הבחנו בכך, שעל עבודתך הפילוסופית העיבו, במידת מה, אירועים בחיך, שלא נמשכו זמן רב, ושמעולם לא הבהרת, בין אם משום שהיית גאה מדי, או בין אם משום שמצאת זאת בלתי-הולם להגיב עליהם.

היידגר: אתה מתכוון ל-1933?

שפיגל: כן, לפני ואחרי. ברצוננו למקם זאת בהקשר נרחב יותר, וכך להגיע למספר שאלות שנראות לנו חשובות, כגון: מהן האפשרויות שיש לפילוסופיה להשפיע על המציאות, ובכללה על המציאות הפוליטית? האם אפשרויות אלה עדיין קיימות כלל? ואם כן, כיצד ניתן להגיע אליהן? **היידגר:** אלו הן אכן שאלות חשובות... האם אוכל להשיב על כולן...? אך עלי לומר תחילה, כי לפני שמונית לרקטור, לא הייתי פעיל פוליטית בשום היבט. בחורף 1932/33, הייתי בחופשה, וביליתי את מירב זמני הרחק בבקתתי.

שפיגל: כיצד, אם כן, קרה הדבר שמונית לרקטור של אוניברסיטת פרייבורג?

היידגר: בדצמבר 1932, שכני, פון מילנדורף [von Miellendorff], פרופסור לאנטומיה, מונה לרקטור. אצלנו באוניברסיטה, נכנס הרקטור החדש לתפקידו בחמישה עשר באפריל. במהלך סמסטר החורף של 1932/33 שוחחנו תכופות על המצב, לא רק על זה הפוליטי, אלא בפרט על

*ב-23 לספטמבר 1966, ערכו נציגיו של השבועון הגרמני 'דר שפיגל' (Der Spiegel), רודלף אוגשטיין וגיאורג וולף, שיחה עם מרטיין היידגר. לפי בקשתו של היידגר, סוכם כי השיחה תראה אור רק לאחר מותו. ב-21 למאי 1976, פורסמה השיחה ב'דר שפיגל' (עמ' 193-219), תחת הכותרת "Nur noch ein Gott kann uns retten". התרגום שלהלן נעשה לפי הגרסה שמופיעה ב-Gesamtausgabe של היידגר, כרך 16, עמ' 652-683, וכן לפי מספר תרגומים לאנגלית, ובעיקר תרגומו של הפילוסוף האמריקאי פרופסור ויליאם ג' ריצ'רדסון (Richardson) מאוניברסיטת בוסטון.

זה של האוניברסיטאות, על המצב חסר-התקווה, בחלקו, בו נמצאו הסטודנטים. דעתי הייתה: ככל שביכולתי לשפוט, האפשרות היחידה שנתורה, היא להיעזר בכוחות הקונסטרוקטיביים שעודם פעילים וקיימים, בכדי לנסות ולאחוז בהתפתחות הקרבה.

שפיגל: אם כן, מצאת קשר בין מצב האוניברסיטה הגרמנית ובין המצב הפוליטי בגרמניה בכלל?

היידגר: ללא ספק עקבתי אחר מהלך-האירועים הפוליטי בין ינואר למרץ 1933, וכן שוחחתי עליהם לפרקים עם עמיתים צעירים יותר. ואולם עבודתי שלי עסקה בפרשנות מקיפה של המחשבה הפרה-סוקראטית. בתחילת סמסטר-הקיץ שבתי לפרייבורג. בינתיים החל פרופסור פון-מילנדורף, בחמישה עשר באפריל, לשמש כרקטור. פחות משבועיים לאחר מכן, נלקחה ממנו משרתו, על ידי שר התרבות של באדן בזמנו, וואקר [Wacker]. את ההזדמנות המיוחדת להחלפת השר סיפקה, כפי הנראה, העובדה, שהרקטור אסר על פרסומה בין כתלי האוניברסיטה, של מה שמכונה 'כרזת-היהודים' [Judenplakats].

שפיגל: מר פון מילנדורף היה סוציאל-דמוקרט. מה הוא עשה לאחר פיטוריו?

היידגר: ביום פיטוריו ניגש אלי פון מילנדורף ואמר: "היידגר, כעת עליך ליטול את משרת הרקטור". אמרתי, שאני חושש שאין לי כל ניסיון באדמיניסטרציה. מכל מקום, סגן-הרקטור באותה העת, פרופסור (תיאולוגיה) זאוור [Sauer], דחק בי אף הוא להתמודד בבחירות הרקטוראליות החדשות, משום שקיימת הייתה סכנה, שאחרת ימונה פונקציונר לרקטור. עמיתים צעירים, שעמם דנתי זה שנים מספר בשאלות הנוגעות למבנה האוניברסיטה, כיתרו אותי בבקשות לקחת על עצמי את משרת הרקטור. היססתי זמן רב. בסופו של דבר, הכרזתי על נכונותי לקחת על עצמי את התפקיד, רק מתוך עניין בצרכיה של האוניברסיטה, ורק אם מובטחת לי תמיכתה פה אחד של המליאה כולה. בינתיים, נותרו הספקות לגבי היותי מתאים לשמש כרקטור, ובבוקר יום-הבחירות הלכתי למשרד הרקטור, ואמרתי לעמיתי פון מילנדורף וסגן-הרקטור זאוור, שלא אוכל לקחת על עצמי את התפקיד. שני העמיתים השיבו, שההליך כבר עבר את השלב בו אני יכול למשוך את מועמדוטי.

שפיגל: לאחר מכן הכרזת סופית שהינך מוכן. איזו צורה קיבל אז יחסך אל הנאציזם-סוציאליזם?

היידגר: ביום השני לכניסתי לתפקיד הרקטור, הופיע במשרדי מנהיג הסטודנטים, בלוויית שניים נוספים, ודרש שוב את פירסומה של כרזת-היהודים. סירבתי. השלושה עזבו תוך שציינו, שמנהיגות הסטודנטים של הרייך תידע באשר לסירוב. ימים ספורים לאחר מכן, קיבלתי שיחת טלפון מדוקטור באומן [Baumann], מנהיג קבוצת ה'אס אה' [Sturmabteilung] להשכלה גבוהה, בפקודת ה'אס אה' העליון. הוא דרש את תלייתה של הכרזה האמורה, שפורסמה כבר באוניברסיטאות אחרות. אם אסרב, עלי לצפות לכל הפחות לפיטורי, אם לא לסגירתה של האוניברסיטה. ניסיתי לזכות בתמיכתו של שר-התרבות של באדן לסירובי. הוא הסביר כי אינו יכול לעשות דבר כנגד ה'אס אה'. אף-על-פי-כן לא חזרתי בי מסירובי.

שפיגל: לא כך ידוע היה הדבר עד כה.

היידגר: המניע היסודי שהביא להחלטתי, לקחת על עצמי את משרת הרקטור, נאמר כבר בהרצאת החניכה שלי *מהי מטאפיסיקה? [Was ist Metaphysik?]*, שניתנה בפרייבורג ב 1929: "תחומי המדע רחוקים זה מזה. אופני הטיפול באובייקטים שלהם שונים ביסודם. כיום, ריבוי מפורר זה של תחומים, עודנו מאוגד יחד רק באמצעות הארגון הטכני של אוניברסיטאות ופקולטות, ומלוכד במשמעות אחת באמצעות הצבת מטרה מעשית למקצועות. לעומת זאת, השתרשות המדעים ביסוד מהותם גוועה"*. מה שביקשתי לעשות במשך כהונתי בתפקיד, והנוגע למצב זה של האוניברסיטאות (שהחמיר, נכון להיום, באופן קיצוני) מוסבר בנאום הרקטור שלי.

שפיגל: אנו מנסים לגלות, כיצד והאם טענה זו מ-1929, מתכתבת עם מה שאמרת ב-1933 בנאום הרקטור שלך; אנו מביאים כאן משפט אחד מחוץ להקשרו: "החירות האקדמית' המהוללת תגורש מן האוניברסיטה הגרמנית; משום שחירות זו לא הייתה אמיתית, מאחר שהייתה שלילית בלבד". אנו מאמינים כי אנו רשאים להניח, שטענה זו מבטאת, לכל הפחות בחלקה, דעות שאינן זרות לך אף כיום.

*מובא כאן בתרגומו של אדם טננבאום (מתוך 'הישות בדרך', מפעלים אוניברסיטאיים, 1999, עמ' 46).

היידגר: כן, אני עדיין עומד מאחורי זה. משום ש'חירות אקדמית' זו הייתה, ביסודה, שלילית לחלוטין: *החירות מן* הניסיון להפוך מעורב ברפלקסיה ובהתעמקות, שדרש המחקר. אגב, את המשפט שבחרת אין לבודד, אלא למקמו בהקשרו. אז יתברר הדבר אותו ביקשתי להבין כ'חירות שלילית'.

שפיגל: בסדר גמור, ניתן להבין זאת. עם זאת, אנו מאמינים שבנאום הרקטור שלך אנו שומעים נימה חדשה, כאשר אתה מדבר - ארבעה חודשים לאחר שהיטלר הפך לקנצלר של הרייך - על "הגדולה והתפארת של נקודת-מוצא חדשה זו".

היידגר: כן, גם בכך הייתי משוכנע.

שפיגל: האם תוכל להסביר זאת ביתר פירוט?

היידגר: ברצון. באותו הזמן לא ראיתי כל חלופה אחרת. במבוכה הכללית של הדעות, ושל מגמות פוליטיות של שלושים ושתיים מפלגות, היה זה הכרחי למצוא נקודת מבט לאומית, ובמיוחד חברתית, אולי לפי הקווים שהטווה פרידריך ניומן [Friedrich Naumann]. יכולתי להפנות כאן, אם לתת רק דוגמא אחת, למאמר של אדוארד שפרנגר [Eduard Spranger], שמרחיק-לכת אף יותר מנאום-הרקטור שלי.

שפיגל: מתי החלת לעסוק בתנאים הפוליטיים? שלושים ושתיים המפלגות היו שם כבר זמן-מה. ב-1930 כבר היו מיליוני מובטלים.

היידגר: באותה העת, הייתי עדיין שבוי לחלוטין בשאלות, שהתפתחו *בהיות זמן* [Sein und Zeit] (1927), ובכתבים וההרצאות של השנים שלאחר מכן; בשאלות היסוד של המחשבה, אשר נוגעות בעקיפין גם לשאלות לאומיות וחברתיות. כמרצה באוניברסיטה, הייתי טרוד, באופן ישיר, בשאלת המשמעות של המדעים, ולפיכך בהגדרת משימתה של האוניברסיטה. ניסיון זה מבוטא בכותרת של נאום-הרקטור שלי: "ההכרזה-העצמית של האוניברסיטה הגרמנית". אף נאום-רקטור אחר באותה התקופה, לא הסתכן בכותרת מעין זו. אך האם איש מאלו שהתפלמסו כנגד נאום זה, אכן קרא אותו באופן יסודי, חשב אותו עד תום, והבינו מעמדת התצפית של המצב דאז?

שפיגל: הכרזה עצמית של האוניברסיטה, בעולם כה סוער, האין זה נראה מעט בלתי-הולם?

היידגר: מדוע? "ההכרזה-העצמית של האוניברסיטה", יצאה אז בדיוק כנגד מה שכונה 'מדע המדינה' [Politische Wissenschaft], אשר כבר גויס בשעתו על-ידי המפלגה והסטודנטים הנאציאונל-סוציאליסטים. לכותרת זו הייתה אז משמעות אחרת לגמרי, לא זו ה'פוליטולוגית' של היום, לפיה: המדע ככזה, משמעותו וערכו, נמדדים לאור שימושו המעשי עבור העם. בדיוק העמדה הנגדית לפוליטיזציה זו של המדעים, היא שמובעת באופן מפורש בנאום הרקטור.

שפיגל: האם אנו מבינים אותך כהלכה: בכך שכללת את האוניברסיטה, במה שחשת שהינו "נקודת-מוצא חדשה", ביקשת "להכריז" את האוניברסיטה, כנגד מגמות מכריעות אולי, שלא היו מותירות לאוניברסיטה את מקומה ההולם?

היידגר: בהחלט, אך בו בזמן, על ההכרזה-העצמית היה להציב לעצמה את המשימה הפוליטיבית, לזכות בחזרה, באמצעות רפלקסיה על המסורת של החשיבה המערבית-אירופאית, במשמעות חדשה, אל מול הארגון הטכני גרידא של האוניברסיטה.

שפיגל: פרופסור, האם עלינו להבין, שחשבת אז, שעם הנאציאונל-סוציאליסטים ניתן יהיה לשקם את האוניברסיטה?

היידגר: זה לא מנוסח נכון. על האוניברסיטה היה לחדש את עצמה, באמצעות הרפלקסיה שלה עצמה, לא באמצעות הנציאונל-סוציאליזם, וכך להשיג עמדה מוצקה כנגד הסכנה של הפוליטיזציה של המדע – במובן שכבר הובהר.

שפיגל: וזו הסיבה לכך שבנאום הרקטור שלך, העמדת את שלושת הבסיסים הללו: "שירות עבודה" [Arbeitsdienst], "שירות צבאי" [Wehrdienst], "שירות ידע" [Wissensdienst]. נדמה שחשבת, שעל ידי כך יורם "שירות הידע" למעמד שווה, מעמד שלא הוענק לו על ידי הנאציאונל-סוציאליזם?

היידגר: 'בסיסים' אינם מוזכרים בנאום. אם תקרא היטב - על אף ששירות הידע ממוקם במקום השלישי, הוא מוצב במקום הראשון במונחים של משמעותו. יש לקחת בחשבון, שעבודה והגנה, ככל הפעילויות האנושיות, בסיסן בידע, והן מובנות באמצעותו.

שפיגל: אך אנו חייבים - ואנו כמעט מסיימים עם הבאת המובאות המציקה - להזכיר כאן טענה נוספת, כזו שאיננו יכולים לדמיין שעורך תומך בה

כיום. בסתיו 33 אמרת: "לא העקרונות והאידיאות הם חוקי-הווייתכם. הפיהרר עצמו ולבדו הוא המציאות הגרמנית ההוֹנָה והעתידית, וחוקה".

היידגר: משפטים אלו אינם נמצאים בנאום הרקטור, אלא רק בעיתון הסטודנטים המקומי של פרייבורג, בתחילת סמסטר החורף 1933/34. כאשר לקחתי על עצמי את משרת הרקטור, היה לי ברור שלא אצלח אותה ללא פשרות. כיום לא הייתי כותב עוד את המשפטים שציטטת. כבר ב-1934 לא אמרתי יותר דבר מסוג זה. אך כיום, והיום ביתר-נחישות מאי-פעם, הייתי חוזר על נאום 'ההכרזה-העצמית של האוניברסיטה הגרמנית'; אכן, ללא הפנייה ללאומנות. את מקום ה'עם' תופסת היום החברה. מכל מקום, הנאום יהיה היום בזכו של אויר כשם שהיה אז.

שפיגל: הנוכל שוב להציב שאלה? בשיחתנו עד כה התבהר, כי עמדתך ב-1933 נדה בין שני קטבים. האחד: צריך היית לומר דברים רבים ad usum Delphini ["לשימוש יורש-העצר"; מתוקן לצריכתו]. זה היה הקוטב האחד. הקוטב האחר היה הרבה יותר פוזיטיבי; ביטאת אותו כך: הייתה לי התחושה, שיש כאן משהו חדש, שיש כאן נקודת-מוצא [Aufbruch] – כך אמרת זאת.

היידגר: כך הדבר.

שפיגל: להיות בין שני הקטבים הללו... מתוך מצב שזה, בטח אפשר להבין...

היידגר: כמובן. אך עלי להדגיש כי הביטוי ad usum Delphini אומר מעט מדי. האמנתי בזמנו, כי בעימות [Auseinandersetzung] עם הנאציזם-סוציאליזם, יכול להיפתח נתיב חדש, והיחיד האפשרי, להתחדשות.

שפיגל: אתה יודע, שבהקשר זה הופנו כלפיך כמה האשמות, הנוגעות לשיתוף הפעולה שלך עם מפלגת-הפועלים הגרמנית הלאומית-סוציאליסטית [NSDAP] ועם נספחיה, ושיתקפותן של האשמות אלה טרם הופרכה. למשל הינך מואשם, בכך שלקחת חלק בשריפת-ספרים שאורגנה על ידי גוף-הסטודנטים או על ידי הנוער של היטלר.

היידגר: אסרתי על שריפת הספרים שתוכננה להתרחש בחזית בניין-האוניברסיטה.

שפיגל: כמו כן אתה מואשם בכך שהוצאת ספרים שמחבריהם יהודים, מספריית-האוניברסיטה או מזו של המחלקה לפילוסופיה.

היידגר: כראש המחלקה, הייתי ממונה על ספרייתה בלבד. לא נענית לדרישות החוזרות ונשנות, להוציא ספרים של מחברים יהודים. משתתפים קודמים בסמינרים שלי, יכולים היום להעיד על כך, שלא זו בלבד, שלא הורחקו כל ספרים של מחברים יהודים, אלא שמחברים אלו, ובמיוחד הוסרל [Edmund Husserl], צוטטו ונידונו בה במידה [שצוטטו ונידונו קודם לכן].

שפיגל: נרשום זאת לפנינו. אך כיצד אתה מסביר את מקורן של שמועות שכאלה? האם מדובר בזדוניות?

היידגר: לאור הידע שלי על מפיצי השמועות, אני יכול לקבל זאת. אך המניעים להכפשה שוכנים עמוק יותר. העובדה שלקחתי על עצמי את משרת הרקטור הייתה, כפי הנראה, הזדמנות, ולא סיבה מכרעת. משום-כך קרוב לוודאי שהפולמוסים ישובו ויוצתו מחדש, כל אימת שנקרית ההזדמנות.

שפיגל: היו לך סטודנטים יהודים גם אחרי 1933. יחסך לכמה מהסטודנטים היהודים הללו - סביר שלא לכולם - היה לבבי. גם לאחר 1933?

היידגר: גישתי לאחר 1933 נותרה כשהייתה. אחת מתלמידותיי הוותיקות והמוכשרות ביותר, הלן וויס [Helene Weiss] (שמאוחר יותר היגרה לסקוטלנד), הוסמכה באוניברסיטת-באזל (לאחר שהמשך לימודיה בפרייבורג לא היה אפשרי עוד), עם עבודה חשובה ביותר על *סיבתיות ומקרה בפילוסופיה של אריסטו* [Kausalität und Zufall in der Philosophie des Aristoteles] (הודפסה בבאזל, 1942). בסוף המבוא כותבת המחברת: "הניסיון לפירוש פנומנולוגי, שמוצג כאן בחלק הראשון, התאפשר הודות לפירושו של מ. היידגר, שלא ראו אור, לפילוסופיה היוונית". אתה רואה לפניך העתק, עם הקדשת המחברת, שנשלח אלי באפריל 1948. ביקרתי פעמים מספר את דוקטור וויס בבאזל, לפני מותה.

שפיגל: במשך זמן רב היית ביחסי-ידידות עם יאספרס [Jaspers]. לאחר 1933 החלו יחסים אלו להתערער. השמועה אומרת, כי התערערו זו קשורה הייתה, באופן טבעי, לכך שליאספרס הייתה אישה יהודיה. התרצה לומר על כך דבר-מה?

היידגר: מה שציינת כאן הוא שקר. אני נמצא ביחסי-ידידות עם יאספרס מאז 1919. בקרתי אותו ואת אשתו בסמסטר הקיץ של 1933, במהלך הרצאות שהעברתי בהיידלברג. קארל יאספרס שלח לי את כל פרסומיו בין 1934 ו-1938 – "בברכות לבביות" [mit herzlichen Grüßen]. הנה לפניך כתבי היד.

שפיגל: כתוב כאן: "בברכות לבביות". ובכן, הברכות, קרוב לוודאי, לא היו "לבביות", אם קודם לכן התערערו היחסים. שאלה נוספת, דומה: היית תלמידו של אדמונד הוסרל, קודמך היהודי כראש המחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת פרייבורג. הוא המליץ עליך למחלקה כממשיכו בתפקיד. יחסך אליו לא יכול היה להיות ללא הכרת תודה.

היידגר: אתה מכיר את ההקדשה *בהיות וזמן*.
שפיגל: כמובן.

היידגר: ב-1929 ערכת את ספר היובל [festschrift] לרגל יום-הולדתו השבעים, ובחגיגה שבביתו נשאתי נאום, שהודפס כמו-כן ב-*Akademischen Mitteilungen* במאי 1929.

שפיגל: בכל אופן, מאוחר יותר, היחסים אכן הפכו מתוחים. האם תוכל, האם תחפץ, לומר לנו מהו שהוביל לכך?

היידגר: ההבדלים בנוגע לעניינים בני-קיימא התחדדו. בתחילת שנות השלושים, הוסרל סגר-חשבונות עם מאכס שלר [Max Scheler] ועימי בפרהסיה, בבחירות שלא הותרה ולו שייר-תקווה. מהו שהניע את הוסרל להתייצב כך באופן פומבי כנגד חשיבתי, נשגב מבינתי.

שפיגל: באיזה אירוע זה התרחש?

היידגר: באוניברסיטת ברלין, כאשר דיבר הוסרל בפני קהל של שש-מאות איש. אריך מיזם [Heinrich Mühsam] דיווח, באחד מעיתוני ברלין הגדולים, על "הלך-רוח של היכל ספורט".

שפיגל: הוויכוח אינו מענייננו בהקשר זה. מענייננו אך זאת - שעומות זה לא נגע ל-1933.

היידגר: אף לא במעט.

שפיגל: הייתה זו גם הבחנתנו אנו. את ההקדשה להוסרל הוצאת, מאוחר יותר, *מהיות וזמן*, הלא כן?

היידגר: זה נכון. הבהרת נסיבות אלו בספרי *בדרך לשפה* [Unterwegs zur Sprache], 1959. הטקסט אומר: "בכדי לסתור האשמות נפוצות

ובלתי נכונות, היא זה נטען כאן במפורש, כי ההקדשה, המופיעה בדיון שבעמוד 92 [בגרמנית] *מזיות וזמן*, נותרה במקומה עד למהדורה הרביעית של הספר ב 1935. כאשר חשב המוציא לאור, שהמהדורה החמישית ב-1941 נמצאת בסכנה, שהספר עשוי להיות מוחרם, הוסכם לבסוף, לאור הצעתו ומשאלתו של ניאמייר [Niemeyer], שההקדשה תושמט ממהדורה זו, תחת התנאי שהצבתי, שתישאר ההערה בפסקה 38, הערה בה נאמרת למעשה הסיבה להקדשה זו, ושלשונה: "אם עשתה החקירה הבאה, צעד כלשהו קדימה, בחשיפת ה'דברים עצמם', על המחבר להודות תחילה לאדמונד הוסרל, אשר באמצעות הדרכתו האישית והתובענית, ובמוסרו בחופשיות את חקירותיו שלא ראו אור, הכיר למחבר, במהלך שנות-לימודיו בפרייבורג, את התחומים המגוונים ביותר של המחקר הפנומנולוגי." "

שפיגל: אם כך, אין צורך לשאול אם נכון הדבר, שכרקטור של אוניברסיטת פרייבורג, אסרת על הפרופסור-אמריטוס הוסרל, להכנס או להשתמש בספריית האוניברסיטה, או בספריית המחלקה לפילוסופיה. **היידגר:** זוהי הכפשה.

שפיגל: ואין כל מסמך שבו מבוטא איסור זה כלפי הוסרל? כיצד, אם כן, החלה שמועה זו?

היידגר: גם זאת אינני יודע, אינני מוצא כל הסבר לכך. את אי-הסבירות של כל העניין הזה, יכול להדגים עניין נוסף שאינו ידוע: במהלך כהונתי כרקטור, הלכתי למשרד [-הממשלה] שתבע את פיטוריהם של מנהל הקליניקה הרפואית, פרופסור טנהאוזר [Thannhauser], ושל פון הוויסי [von Hevesy], פרופסור לכימיה פיסיקלית, ולעתיד זוכה פרס נובל – יהודים שניהם – בכדי לדבר עם השר על השאתם בתפקיד. המחשבה, שאהיה בעד השאתם של שני האנשים הללו, ובו בזמן כנגד הוסרל, פרופסור-אמריטוס ומורי שלי, כפי שעולה מן השמועה, הינה אבסורדית. כמו כן מנעתי הפגנה כנגד פרופסור טנהאוזר, שתוכננה, על ידי סטודנטים ומרצים, להתרחש בחזית מרפאתו. במודעת האבל שפרסמה משפחתו של טנהאוזר בעיתון המקומי, נאמר: "שימש, עד 1934, ראש הקליניקה הרפואית של האוניברסיטה בפרייבורג שבברייסגאו (Brookline, Mass.), על פרופסור פון הוויסי דיווחה, בעיתון [Freiburger Universitätsblätter] של פרייבורג

באחד-עשר בפברואר 1966, ההודעה: "בין השנים 1926-1934, שימש פון האוסי ראש המכון הפיסיקלי-כימי של אוניברסיטת פרייבורג שבברייסגאו". לאחר עזיבתי את תפקיד הרקטור, שני המנהלים הורחקו מתפקידם. באותו הזמן, מספר מרצים, שנותרו בעמדותיהם זמן מה, חשבו: כעת הזמן להתקדם. כאשר באו לדבר איתי אנשים אלו, סירבתי לכולם.

שפיגל: לא נכחת בהלווייתו של הוסרל ב 1938. מדוע?

היידגר: לגבי זה הרשה לי לומר זאת: ההאשמות שניתקתי את יחסי עם הוסרל הן חסרות שחר. במאי 1933, כתבה אשתי, בשם שנינו, מכתב לגברת הוסרל, בו הובעה "הכרת-התודה הבלתי-משתנה שלנו", ושלחה את המכתב בצירוף זר פרחים לביתם. הגברת הוסרל השיבה בקצרה במכתב-תודה רשמי, בו כתבה כי היחסים בין משפחותינו נותקו. העובדה שלא חזרתי והצהרתי על הכרת התודה שלי ועל הערצתי, על מיטת החולים של הוסרל, ולאחר מותו, אינה אלא כשלון אנושי, שעליו התנצלתי מאוחר יותר במכתב לגברת הוסרל.

שפיגל: הוסרל מת ב-1938. אתה התפטרת ממשרת הרקטור כבר בפברואר 1934. כיצד קרה הדבר?

היידגר: על כך עלי להרחיב קמעה. מתוך הכוונה, להתגבר על הארגון הטכני של האוניברסיטה, כלומר, לחדש את המחלקות מבפנים, מנקודת המבט של משימותיהן המחקריות, הצעתי, בסמסטר החורף 1933/34, למנות עמיתים צעירים, ובפרט עמיתים בולטים בתחומם, ללא קשר לעמדותיהם במפלגה, לדיקנים של המחלקות הפרטניות. כך הפך פרופ' אריק וולף [Erik Wolf] לדיקן בית-הספר למשפטים, פרופסור שאדוולדט [Schadewaldt] לדיקן המחלקה לפילוסופיה, פרופ' זורגל [Soergel] לדיקן המחלקה למדעי הטבע, פרופ' פון מילנדורף, שפוטר ממשרת הרקטור באביב, לדיקן בית הספר לרפואה. ואולם, לקראת חג-המולד של 1933, כבר היה לי ברור, שלא אוכל להוציא לפועל את כוונתי, לחדש את האוניברסיטה, אל מול ההתנגדות של העמיתים, כמו גם של המפלגה. עמיתי לא היו מרוצים, למשל, מכך שכללתי סטודנטים בעמדות ניהול באוניברסיטה – בדיוק כשם שהדבר כיום. יום אחד נקראתי אל קרלסרוהה [Karlsruhe], שם דרש השר, באמצעות עוזרו הבכיר, ובנוכחות מנהיג הסטודנטים המחוזי, שאחליף את הדיקנים של בית הספר למשפטים ושל בית הספר לרפואה, בחברים אחרים במחלקה, שיהיו

מקובלים על המפלגה. סירבתי לעשות כן, ואמרתי כי אתפטר מתפקידי כרקטור, אם יעמוד השר על דרישתו. זו הייתה הפרשיה. כך היה בפברואר 1934, ולאחר עשרה חודשים בלבד בתפקיד, התפטרתי, בעוד הרקטורים, בזמנו, כיהנו שנתיים ויותר בתפקיד. ובשעה שהעיתונות, המקומית והזרה, הגיבה בדרכים מגוונות על כניסתי לתפקיד, היא דממה בנוגע להתפטרותי. **שפיגל**: האם נשאת ונתת עם שר החינוך של הרייך ברנארד רוסט [Bernhard Rust] בזמנו?

היידגר: באיזה זמן?

שפיגל: ב-1933, רוסט סייר לכאן, בפרייבורג, סוור שמדברים בו עד היום. **היידגר**: אנו עוסקים בשני אירועים שונים: באירוע ההנצחה על קברו של שלאגטר [Schlageter], בעיר מגוריו, שונאו שבויסנטאל [Schönau im Wiesental], בירכתי את השר בקצרה ובאופן רשמי. לבד מכך השר כלל לא הבחין בי. בשלב זה לא ניסיתי לשוחח עימו. שלאגטר היה סטודנט באוניברסיטת פרייבורג וחבר באחווה קאתולית. השיחה התרחשה בנובמבר 1933, באירוע של ועידה-רקטוראלית בכרלין. הצגתי בפני השר את השקפותי לגבי המדע והמבנה האפשרי של המחלקות. הוא הקשיב לדברים בקשב כה רב, שניטעה בי התקווה, כי לדברים שהצגתי עשויה להיות השפעה. אך דבר לא קרה. אינני מבין מדוע אני ננוף בשל שיחה זו עם שר-החינוך של הרייך, בעוד שבאותה השעה הזדרזו כל הממשלות הזרות להכיר בהיטלר, ולהפגין כלפיו את הנימוסין הבינלאומיים הנהוגים. **שפיגל**: כיצד התפתחו יחסיו עם ה-נ.ס.ד.א.פ' [NSDAP] לאחר שהתפטר ממשרת הרקטור?

היידגר: לאחר שהתפטרתי ממשרת הרקטור, שבתתי לתפקידי כמרצה. בסמסטר הקיץ 1934 הרציתי על "הלוגיקה". בסמסטר שלאחר מכן, 1934/35, העברתי את ההרצאה הראשונה על הדרלין. ההרצאות על ניטשה החלו ב-1936. כל אלו שהיה ביכולתם לשמוע, שמעו שהיה זה עימות עם הנאציזם-סוציאליזם.

שפיגל: כיצד התרחשה העברת-המשרה? לא השתתפת בחגיגה?

היידגר: אכן, סירבתי לקחת חלק בטקס חילופי-הרקטורים.

שפיגל: האם יורשך היה חבר מפלגה מסור?

היידגר: הוא היה חבר בית-הספר למשפטים. עיתון המפלגה *Der Alemanne* הכריז על מינויו לרקטור בכותרת הראשית: "רקטור-האוניברסיטה הנאציונל-סוציאליסט הראשון".

שפיגל: האם היו לך קשיים עם המפלגה לאחר מכן? מה התרחש אז?

היידגר: הייתי באופן קבוע תחת מעקב.

שפיגל: האם יש לך דוגמא לכך?

היידגר: כן, המקרה של דוקטור האנקה [Hancke].

שפיגל: כיצד קרה שנודע לך על כך?

היידגר: משום שהוא בעצמו בא אלי. הוא כבר קיבל את הדוקטוראט שלו, והשתתף בסמינר המתקדם שלי, בסמסטר החורף של 1936/37, ובסמסטר הקיץ של 1937. הוא נשלח לכאן [לפרייבורג] על ידי ה'אס.דה' [Sicherheitsdienst; שירות הביטחון] על מנת לעקוב אחרי.

שפיגל: מדוע הוא ניגש אליך לפתע?

היידגר: בעקבות הסמינר שלי על ניטשה, בסמסטר הקיץ של 1937, ובעקבות האופן בו התרחשה העבודה בסמינר; הוא התוודה בפני, שאינו יכול להמשיך במשימת המעקב שהוקצתה לו. הוא ביקש ליידע אותי לגבי מצב זה, לנוכח פעילותי העתידית כמרצה.

שפיגל: לבד מכך לא היו לך כל קשיים עם המפלגה?

היידגר: ידעתי רק שעבודותי הופכות לא-מורשות לדיון, למשל המאמר *תורת האמת של אפלטון* [Platons Lehre von der Wahrheit]; ההרצאה שהעברתי על הלדרלין במכון הגרמני ברומא, באביב 1936, הותקפה במגזין הנוער של היטלר *הרצון והעוצמה* [Wille und Macht] בהשמצות חריפות. המעוניינים, יוכלו לקרוא את הפולמוסים שהחלו נגדי בקיץ 1934 במגזין של קריק [E. Krieck] *Volks im Werden*. לא נכללתי במשלחת הגרמנית לכנס-הפילוסופיה-הבינלאומי בפראג, ב-1934, ואף לא הוזמנתי להשתתף. אמור הייתי, כמו כן, שלא להיכלל בכנס הבינלאומי על דיקארט בפאריס, ב-1937. זה נראה כה מוזר לאלו שבפאריס, שראש הכנס (פרופסור בריה [Bréhier] מהסורבון), שאל אותי מדוע לא נמנית על המשלחת הגרמנית. השבתי, שעל מארגני הכנס לשאול במשרד-החינוך של הרייך על מקרה זה. לאחר זמן-מה, קיבלתי הזמנה מברלין להצטרף, באיחור, למשלחת. סירבתי. ההרצאות *מהי מטאפיסיקה?* [Was ist Metaphysik] ועל *מהות האמת* [Vom

נמכרו מתחת לשולחן, עטופות וללא כותרות. מעט לאחר 1934, הורד נאום הרקטור מן המדפים בדרכונה של המפלגה. הוא הורשה לדיון אך ורק במחנות נאצי-סוציאליסטים למורים, בנושא לפולמוסים הפוליטיים של המפלגה.

שפיגל: ב 1939, כאשר המלחמה..

היידיגר: בשנה האחרונה של המלחמה, חמש מאות מבין החוקרים והאמנים המכובדים ביותר, שוחררו מכל סוג של שירות צבאי. לא הייתי בין אלו ששוחררו. נהפוך הוא, בקיץ של 1944 נצטוויתי לחפור תעלות ליד הריין, על הקייזרשטול [Kaiserstuhl].

שפיגל: בצד השני, בצד השוויצרי, חפר קארל בארת [Karl Barth] תעלות.

היידיגר: מעניין האופן בו התרחש הדבר. הרקטור קרא לכל סגל-המחלקה לאולם ההרצאות מספר 5. הוא נשא נאום קצר שעיקרו: מה שיאמר כעת הינו בשם ראש-המחוז הנאצי-סוציאליסטי וראש האיזור הנאצי-סוציאליסטי. הוא יחלק כעת את סגל-המחלקה כולו לשלוש קבוצות: הראשונה, אלו שניתן היה לוותר עליהם לחלוטין, השנייה, אלו שניתן היה לוותר עליהם באופן חלקי, והשלישית אלו שלא ניתן היה לוותר עליהם כלל. ראשון ברשימה של אלו שניתן לוותר עליהם לגמרי נמצא היידגר, אחריו ריטר [G. Ritter]. בסימסטר החורף 1944/45, עם סיומה של עבודת-הכפיים בריין, העברתי הרצאות שנשאו את השם *שירה ומחשבה* [Dichten und Denken], במובן מסוים, המשך של ההרצאות שלי על ניטשה, כלומר, של העימות עם הנאצי-סוציאליזם. לאחר השיעור השני, גויסתי לצבא העם [Volkssturm], חבר-המחלקה המבוגר ביותר שנקרא לשירות.

שפיגל: אני חושב, כי לגבי מה שהתרחש עד אשר קיבל פרופסור היידגר למעשה, או נאמר - באופן חוקי, מעמד אמריטוס, אין צורך לשמוע; זה ידוע לכל.

היידיגר: מהלך האירועים בוודאי שאינו ידוע. זו אינה פרשיה מלבבת במיוחד.

שפיגל: אלא אם תחפוץ לומר על כך דבר-מה.

היידיגר: לא.

שפיגל: אולי נוכל לסכם: כאדם בלתי פוליטי, במובן החמור, לא במובן הרחב של המילה, הפכת, ב-1933, מעורב בפוליטיקה...

היידגר: ...באמצעות האוניברסיטה...

שפיגל: ...באמצעות ומתוך האוניברסיטה, בפוליטיקה של נקודת-מוצא חדשה משוערת זו. לאחר כחצי שנה, ויתרת על התפקיד שקיבלת על עצמך. ובכל זאת: ב-1935, בהרצאה שפורסמה ב-1953 תחת השם *הקדמה למטאפיסיקה* [*Einführung in die Metaphysik*], אמרת: "מה שסביבנו כיום, – היה זה אפוא 1935 – "מעובד כפילוסופיה של הנאציזם-סוציאליזם – אך שאין לו דבר עם האמת הפנימית והגדולה של תנועה זו (כלומר, עם המפגש של טכניקה מוגדרת באופן פלנטארי, עם בן-האנוש המודרני) – דולה את כוחו במים העכורים של 'ערכים' ו'שלמויות' [Ganzheiten]". האם את המילים שבסוגריים, הוספת לראשונה ב-1953, כלומר, כאשר זה הודפס - אולי בכדי להסביר לקוראים של 1953, כיצד הבנת את ה"אמת הפנימית והגדולה של תנועה זו" [כלומר, של הנאציזם סוציאליזם] ב-1935 – או שמא היו הסוגריים המבהירים כבר ב-1935?

היידגר: זה היה בכתב היד המקורי, והתאים במדויק לתפיסתי את הטכניקה בזמנו, אך עדיין לא לפירוש המאוחר שלי את מהות הטכניקה כהיצב [*Ge-Stell*]. הסיבה לכך שלא קראתי קטע זה בקול רם היא, שהייתי משוכנע שקהל מאזיני יבין אותי נכונה. אלו הטיפשים, המרגלים, והרחרחנים, הבינו זאת אחרת, וכך גם בחרו להבין.

שפיגל: לבטח תכלול בהם את התנועה הקומוניסטית?

היידגר: כן, לחלוטין, כמוגדרת באמצעות טכניקה פלאנטרית.

שפיגל: אולי היית אומר זאת גם על סך המאמצים האמריקאים?

היידגר: הייתי אומר גם זאת. במשך שלושים השנה האחרונות, ובינתיים זה צריך היה להפוך לברור יותר, שהתנועה הפלאנטרית של הטכניקה המודרנית הינה כוח, שאת תפקידו הגדול בקביעת ההיסטוריה, לא ניתן להעריך יתר על המידה. וזוהי עבורי כיום שאלה מכרעת, כיצד יכולה כלל שיטה פוליטית כלשהי של ימינו – ואיזו – להסתגל לעידן הטכני. לשאלה זו אין לי כל תשובה. אינני משוכנע שזוהי הדמוקרטיה.

שפיגל: אך 'הדמוקרטיה' אינו אלא מונח שיתופי גרידא, שיכול להקיף תפיסות שונות למדי. השאלה היא, האם טרנספורמציה של צורה פוליטית

זו עדיין אפשרית. מאז 1945, הגבת על המאמצים הפוליטיים של העולם המערבי, ובתוך כך דיברת גם על הדמוקרטיה, על השקפת העולם הנוצרית, המבוטאת באופן פוליטי, וכן על המדינת-החוק – וכינית את כל המאמצים הללו "חצאים" [Halbheiten].

היידגר: תחילה אמור לי בבקשה, היכן דיברתי על הדמוקרטיה ועל הדברים האחרים שציינת. הייתי אכן מתאר אותם בחצי-הדרך, משום שאיני מוצא בהם כל עימות ממשי עם עולם הטכניקה, עד כמה שמאחורי כל אחד ואחד מהם, לפי השקפתי, עומדת המחשבה, שהטכניקה במהותה, הינה דבר-מה שנמצא בידי האדם. דבר זה אינו אפשרי, להשקפתי. הטכניקה במהותה הינה דבר-מה שאינו בשליטתו הבלעדית של האדם.

שפיגל: איזו מן המגמות הפוליטיות ששורטטו זה עתה, היא ההולמת ביותר, לדעתך, את זמננו?

היידגר: זאת אינני יודע. אך אני אכן מוצא כאן שאלה מכרעת. תחילה יש להבהיר, למה הכוונה ב'הולמת את הזמן', מה משמעות ה'זמן' כאן. אזי ישנה השאלה, האם 'הולמות לזמן שלנו' היא אמת-המידה ל'אמת הפנימית' של הפעילות האנושית, או שמא אמת-המידה לפעילותנו אינה אלא 'מחשבה ושירה' [Denken und Dichten], על כל סוגי ההתנגדויות שמוֹמְן מפנה שכזה.

שפיגל: זה ברור שהאדם מעולם לא שלט לחלוטין בכליו; ראה את שולית הקוסם. אך האין זה פאסימיסטי מדי לומר: איננו מרוויחים שליטה, בכלי בוודאי עצום יותר זה, של הטכניקה המודרנית?

היידגר: פאסימיזם, לא. פאסימיזם ואופטימיזם הן עמדות שאינן יכולות למצות את התחום שאותו אנו מבקשים לחשוב כאן, הן לא הולכות רחוק מספיק. אך מעל לכל, הטכניקה המודרנית אינה 'כלי', ואין לה דבר וחצי דבר עם כלים.

שפיגל: מדוע עלינו להיות מוכרעים כה בעוצמה על ידי הטכניקה?

היידגר: אינני אומר 'מוכרעים'. אני אומר, שנכון להיום, אין לנו כל נתיב המגיב למהות של הטכניקה.

שפיגל: ניתן להתנגד בנאיביות: על מה יש כאן להתגבר? הכל מתפקד. יותר ויותר תחנות-כוח נבנות. הייצור בצמיחה. אנשים במקומות המפותחים ביותר טכנית של כדור-הארץ, מתפרנסים היטב. אנו חיים במצב של שגשוג. מה באמת חסר כאן?

היידגר: הכל מתפקד. זהו בדיוק מה שמשונה [Unheimliche], שזה מתפקד, ושהתפקוד מניע יותר ויותר לעבר עוד תפקוד, ושהטכניקה יותר ויותר קורעת אנשים ועוקרת אותם מן האדמה [Erde]. אינני יודע אם אתה מבוהל; אני בהחלט נבהלתי, כאשר ראיתי לאחרונה את התמונות של הארץ [Erde] שצולמו מן הירח. איננו צריכים פצצת אטום כלל - עקירתם של בני האדם כבר כאן. נותרו לנו רק יחסים טכניים בטהרתם. אין זה עוד על-פני האדמה, היכן שהאדם חי כיום. ניהלתי לאחרונה שיחה ארוכה עם רנה שאר [René Char] בפרובנס - כידוע לך - המשורר ולוחם המחתרת. בפרובנס נבנים בימים אלו בסיסי טילים, והאדמה נחרבת באופן שלא-ישוער. משורר זה, שבוודאי אינו יכול להיחשד בסנטימנטליות או בהלל לאידילי, אמר לי, שהעקירה של בני האדם, המתרחשת כעת, הינה סוף-דבר, אלא אם החשיבה והשירה תשגנה שוב איזו עוצמה בלתי-אלימה.

שפיגל: ובכן: עלינו לומר, שאנו מעדיפים להיות כאן על האדמה, שבמשך תקופת-חינו, קרוב לוודאי שלא נצטרך לעזוב אותה; אולם מי יודע אם זה גורלו של האדם, להיות על-פני אדמה זו? ניתן להעלות על הדעת, שלאדם אין כל גורל כלל. אחרי הכל, ניתן לראות בכך, שהאדם יפנה מארץ [Erde] זו אל עבר כוכבים אחרים, אחת מאפשרותיו. כמובן שטרם הרחקנו כדי כך - אך היכן כתוב, שמקומו של האדם הוא כאן?

היידגר: מתוך הניסיון האנושי וההיסטוריה, אני יודע, לכל הפחות לאור האוריינטציה שלי, שכל דבר מהותי ובעל שיעור, צמח רק כאשר לאדם היה בית וכאשר היה נטוע במסורת. הספרות העכשווית, לדוגמא, דסטרוקטיבית בעיקרה.

שפיגל: אנו מוטרדים מן המילה 'דסטרוקטיבי' כאן, באשר המילה 'ניהיליסטי', הודות לך ולפילוסופיה שלך, קיבלה הקשר נרחב מאוד של משמעות. זה צורם לנו לשמוע את המילה 'דסטרוקטיבית' נאמרת לגבי ספרות, שאותה היית כפי הנראה יכול לראות - או מחויב לראות - לגמרי כחלק מניהיליזם זה.

היידגר: הרשה לי לומר, כי הספרות אליה התכוונתי, אינה ניהיליסטית כמובן בו הגדרתי את המילה.

שפיגל: אתה רואה, כפי הנראה - וכך ביטאת זאת גם אתה - תנועה עולמית המביאה למצב טכני מוחלט, או שכבר הביאה אותה?

היידגר: כן! אך זהו בדיוק המצב הטכני, שנענה פחות מכל לעולם ולהיסטוריה הנקבעים על ידי המהות של הטכניקה. המצב הטכני הינו המשרת הכנוע והעיוור ביותר, לנוכח כוחה של הטכניקה.

שפיגל: טוב. כעת עולה באופן טבעי השאלה: האם יכול עדיין האדם היחיד להשפיע, בדרך כלשהי, על רשת זו של נסיבות הרוח-גורל, או האם יכולה הפילוסופיה להשפיע על כך, או אולי שניהם יכולים להשפיע על כך יחדיו, ככל שהפילוסופיה תוביל יחיד או כמה יחידים לפעולה מכרעת?

היידגר: שאלות אלו מחזירות אותנו לתחילתה של שיחתנו. אם יורשה לי להשיב בקצרה, ואולי באופן מעט גס, אך מתוך הרהורים ממושכים: אין זה ביכולתה של הפילוסופיה לגרום לשינוי ישיר במצב הנוכחי של העולם. הדבר נכון לא רק לגבי הפילוסופיה, אלא לגבי כל הגות ומאמץ שהינם אנושיים גרידא. רק אל יכול עוד להצילנו. אפשרות ההצלה היחידה שנתורה לנו היא, שבאמצעות מחשבה ושירה, ניערך-למוכנות להופעה של האל או להעדר של האל, במהלך השקיעה; שלא "נתפגר", כמו שאומרים, אלא שכאשר נשקע, נשקע בפני האל הנעדר.

שפיגל: האם ישנו קשר בין חשיבתך ובין ההופעה של אל זה? האם קיים כאן, להשקפתך, קשר סיבתי? האם אתה חושב שאנו יכולים לגרום לאל להופיע באמצעות החשיבה?

היידגר: איננו יכולים לגרום לו לבוא למחשבה. לכל היותר אנו יכולים להיערך למוכנות של הציפייה.

שפיגל: אך האם אנו יכולים לעזור?

היידגר: ההיערכות למוכנות עשויה להיות הצעד הראשון. העולם אינו יכול להיות מה שהוא וכפי שהוא באמצעות בני האדם, אך כמו כן אינו יכול להיות כזה ללא בני אדם. לדעתי זה קשור לעובדה, שמה שאני מכנה 'היות', בהשתמשי במילה מסורתית, עמומה, וכעת שחוקה, נדרש לבני האדם. ההיות אינו היות ללא הידרשותו לבני-האדם עבור חשיפתו, הגנתו והבנייתו.

אני מבין את מהות הטכניקה במה שאני מכנה *הזיכ* [Ge-Stell]*. שם זה, שבקלות מובן שלא כהלכה בשמיעה ראשונה, מצביע, אם הוא נשקל כיאות, בחזרה אל תוך ההיסטוריה הפנימית ביותר של המטאפיסיקה,

* כך מתרגם אדם טננבאום את המושג, בספרו שלעיל.

שעדיין קובעת את ההיות-שם [Dasein] שלנו כיום. פעולת ההבניה [Ge-Stells] משמעה: בני האדם נתפסים [gestellt], נתבעים ומאוגרים, על-ידי הכוח שנחשף במהות הטכניקה. ניסיון זה, שבני האדם מוכנים על ידי דבר-מה שאינו הם עצמם, ושאינם יכולים לשלוט בו בעצמם, אפשר שהוא בדיוק הניסיון שעשוי להצביע על התובנה, שבני-האדם נדרשים על-ידי ההיות. במה ששייך יותר מכל לטכניקה המודרנית עצמה, בו נסתרת האפשרות של הניסיון, של היות-נדרש ושל היות-מוכן לאפשרויות חדשות אלו. לסייע בהגעה לתובנה זו: החשיבה אינה מבקשת יותר, והפילוסופיה נמצאת בסופה.

שפיגל: בזמנים מוקדמים יותר – ולא רק בזמנים מוקדמים יותר – נחשבה הפילוסופיה כבעלת השפעה רבה באופן עקיף (לעתים רחוקות באופן ישיר), כבעלת יכולת להשפיע רבות, לסייע לזרמים חדשים להגיח. אם לחשוב על השמות הגדולים של המחשבה הגרמנית בלבד, כמו קאנט, היגל, עד לניטשה, שלא לדבר על מארקס, ניתן להראות שלפילוסופיה הייתה, בדרכים עקיפות, השפעה עצומה. האם אתה אומר כעת, שאפקטיביות זו של הפילוסופיה הגיעה לקיצה? וכאשר אתה אומר, שהפילוסופיה מתה, שהיא אינה קיימת עוד, שאינה נותנת דבר – האם אתה מתכוון לכך, שהאפקטיביות של הפילוסופיה – אם אכן התקיימה אי-פעם – היום, לכל הפחות, אינה קיימת עוד?

היידגר: זה עתה אמרתי: השפעה עקיפה, באמצעות אופן אחר של חשיבה, הינה אפשרית – אך לא השפעה ישירה; כך שנדמה כי המחשבה יכולה לשנות את העולם באופן סיבתי.

שפיגל: סלח לנו בבקשה; איננו רוצים להתפלסף (איננו ערוכים לכך), אך לפנינו כאן הקישור בין הפוליטיקה והפילוסופיה, אז אנא סלח לנו על שאנו דוחקים בכך לשיחה שכזו. אמרת זה עתה שהפילוסופיה והיחיד אינם יכולים לעשות דבר מלבד...

היידגר:...היערכות זו למוכנות, להישאר פתוחים להגעה או להעדר של האל. ניסיון זה של העדר אינו אין, אלא דווקא שחרור של בני האדם, ממה שכניית, *בזיות וזמן*, "הנפילה לתוך היישים". ההיערכות למוכנות האמורה, כרוכה ברפלקסיה על-זה, – על מה שהיום הינו.

שפיגל: אך לשם כך עדיין נידרש לאותו התמריץ הנודע מבחוץ, מאל או מכל מאן דהוא. לפיכך החשיבה, מעצמה ובמספיקותה-העצמית, אינה

יכולה עוד להשפיע כיום? היא הייתה כזו, לדעת אנשים בעבר, ואף, אני מאמין, לדעתנו.

היידגר: אך לא באופן בלתי-מתווך.

שפיגל: כבר נקבנו בשמם של קאנט, היגל ומרקס כמובילים גדולים. אך הגיעו תמריצים גם מלייבניץ – השפעה על התפתחות הפיסיקה המודרנית, ולפיכך על הגחתו של העולם המודרני ככזה. אנו מאמינים שאמרת זה עתה, שאינך מצפה עוד להשפעה שכזו היום.

היידגר: לא עוד במובן של הפילוסופיה. התפקיד שמילאה הפילוסופיה בעבר נלקח היום על-ידי המדעים. בכדי להבהיר באופן מספיק את ה'השפעה' [Wirkung] של החשיבה, יש לנהל דיון מעמיק יותר במשמעות שעשויה להיות כאן ל'השפעה' ול'היות-משפיע' [Bewirken]. כאן נדרש להבחנות יסודיות בין סיבה, דחף, טיפוח, סיוע, עיכוב ושיתוף-פעולה. בכדי שהבחנות אלו תערכנה במימד ההולם, יש לדון באופן מספיק ב'עקרון הטעם המספיק' [עקרון-היסוד' Satz vom Grund]. הפילוסופיה נמוגה לתוך מדעים בודדים: הפסיכולוגיה, הלוגיקה, מדע-המדינה.

שפיגל: ומה תופס כעת את מקומה של הפילוסופיה?

היידגר: קיברנטיקה.

שפיגל: או אולי זה האדוק, שנשאר פתוח?

היידגר: אך זו כבר אינה פילוסופיה עוד.

שפיגל: מה זה, אם כן?

היידגר: זו חשיבה אחרת, כפי שאני מכנה זאת.

שפיגל: אתה מכנה זאת 'החשיבה האחרת'. התואיל לנסח זאת מעט יותר בבהירות?

היידגר: האם חשבת על המשפט בו הסתיימה הרצאתי *השאלה על אודות הטכניקה* [Die Frage nach der Technik]: "כי השאלה היא האדיקות של המחשבה"?

שפיגל: אנו מוצאים בהרצאותיך על ניטשה אמירה, שנראית לנו מבהירה; אתה אומר שם: "מכיוון שבחשיבה הפילוסופית, שורר הקשר החמור ביותר האפשרי, כל ההוגים הגדולים חושבים את אותו-הדבר. אולם 'אותו-דבר' זה, הינו כה מהותי ועשיר, עד שאין יחיד הממצה אותו, אלא, תחת

זאת, כל יחיד קושר את היחידים האחרים ביתר חומרה". נדמה כמו כן, כי בדיוק בניין פילוסופי זה, הגיע, לדעתך, לסוף מסוים.

היידגר: הוא הסתיים, אך לא הפך עבורנו בפשטות לאין, אלא תחת זאת, בדיוק בשיחה, נוכחותו מופיעה שוב באופן חדש. עבודתי כולה, במהלך שלוש השנה האחרונות, בהרצאות ובסמינרים, הייתה בעיקרה פרשנות של הפילוסופיה המערבית. החזרה אל היסודות ההיסטוריים של החשיבה, החשיבה לעומק את השאלות של הפילוסופיה היוונית, שלא נשאלו מאז – זו אינה התנתקות מן המסורת. אך זאת אני אומר: אופן החשיבה המטאפיסית המסורתי, אשר מסתיים עם ניטשה, אינו מציע לנו עוד כל אפשרות להתנסות, באמצעות החשיבה, בעיקר היסודי של העידן הטכני, שזה אך החל.

שפיגל: לפני שנתיים בקירוב, בשיחה עם נזיר בודהיסטי, דיברת על "מתודה חדשה לגמרי של חשיבה", ואמרת, על מתודה חדשה זו של חשיבה, כי "תחילה, יוכלו להשיגה רק אנשים מעטים ביותר". האם ביקשת לומר בכך, שלאנשים מעטים ביותר יש את היכולת להגיע לתובנות שהן, לדעתך, אפשריות והכרחיות?

היידגר: 'יש' במובן המקורי ביותר שלו – שהם יכולים, בדרך מסוימת, לומר אותן.

שפיגל: כן, אך על המעבר הזה אל המימוש לא דיברת במפורש, אף לא בשיחה עם הבודהיסט.

היידגר: ואיני יכול להפוך זאת למפורש. אינני יודע מכל וכל כיצד חשיבה זו "משפיעה" [wirkt]. ויכול להיות, כמו כן, שמסלול החשיבה כיום מוביל לשתיקה, בכדי לגונן על החשיבה בפני הפיכתה לנפסדת בטווח של שנה. ויכול אף להיות, שנדרשות שלוש מאות שנה בכדי 'להשפיע'.

שפיגל: אנו מבינים זאת היטב. אך מאחר שאיננו חיים שלוש מאות שנה מעכשיו, אלא כאן ועכשיו, השתיקה נבצרת מעימנו. אנו – פוליטיקאים, חצי-פוליטיקאים, אזרחים, עיתונאים וכן הלאה - חייבים דרך קבע לבצע הכרעות כאלו ואחרות. ביחס לשיטה, שתחתיה אנו חיים – עלינו להתאים את עצמנו, עלינו לנסות לשנותה, עלינו לגשש אחר הפתח הצר אל התיקון [Reform], ואחר הפתח הצר עוד יותר אל המהפכה [Revolution]. אנו מצפים לעזרה מן הפילוסוף, אף אם, כמובן, רק עזרה עקיפה, בדרכים עקיפות. וכעת אנו שומעים: איני יכול לעזור לכם.

היידגר: ובכן, איני יכול.

שפיגל: זה חייב לרפות את ידיו של הלא-פילוסוף.

היידגר: איני יכול משום שהשאלות הן כה קשות, שיהא זה מנוגד למוכר של משימה זו של החשיבה, לצאת בהופעות פומביות, להטיף ולפזר גינויים מוסריים. אולי אסתכן בהיגד הבא: המסתורין של השליטה הפלנטארית, של המהות הבלתי-נחשבת של הטכניקה, מתכתב עם אפייה המיקדמי והבלתי-נראה-לעין של החשיבה, המנסה להגות בבלתי-נחשב זה.

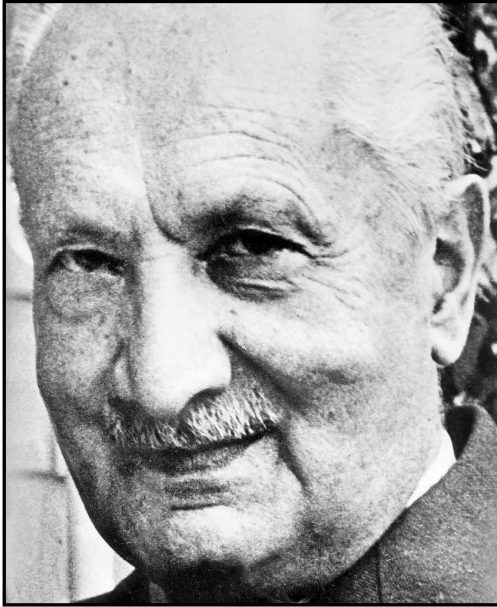
שפיגל: אינך מחשיב את עצמך בין אלו, שלו רק היו נשמעים, יכלו להצביע על הדרך?

היידגר: לא! איני מכיר כל דרך לשינוי מצב-העולם הנוכחי באופן ישיר,

בהנחה ששינוי מעין זה כלל אפשרי מהבחינה האנושית. אך נראה לי שהחשיבה שניסיתי עשויה לעורר, להבהיר ולאשש את המוכנות האמורה.

שפיגל: תשובה ברורה; אך האם הוגה יכול ועשוי לומר: רק חכו, בשלוש-מאות השנה הבאות נחשוב על משהו?

היידגר: אין זה בפשטות עניין של לחכות עד שמהו יקרה לבני

מרטין היידגר

האדם, בטווח של שלוש-מאות שנה; זה נוגע לחשיבה קדימה אל הזמן המגיע, ללא תביעות נבואיות, מנקודת-המבט של המאפיינים היסודיים של העידן הנוכחי, שאך בקושי נחשב לעומקו. החשיבה אינה אי-פעילות, אלא כשלעצמה הינה הפעילות המקיימת דו-שיח עם גורל-העולם. נראה לי שההבחנה, הצומחת מן המטאפיסיקה, בין תיאוריה ופרקטיקה, וייצוגה של

התמסורת בין השתיים, חוסמות את הנתיב אל התובנה של מה שאני מבין כחשיבה. אולי אוכל להפנות כאן להרצאותי שפורסמו ב-1954 תחת הכותרת *מה מכונה מחשבה?* [*Was heißt Denken?*]. יצירה זו היא הנקראת פחות מכל פרסומי, ואולי אף זה הינו סממן של זמנינו.

שפיגל: הייתה זו תמיד, כמוכן, אי הבנה את הפילוסופיה, לחשוב שלפילוסוף צריכה להיות השפעה ישירה כלשהי, באמצעות הפילוסופיה שלו. הבה נשוב להתחלה. האם לא ניתן להעלות על הדעת, שהנאציזם-סוציאליזם יכול להיראות, מצד אחד, כהגשמה של 'מפגש פלנטארי' זה, ומן הצד השני, כמחאה האחרונה, הנוראה ביותר, החזקה ביותר, ובו בזמן, חסרת-האונים ביותר, כנגד מפגש זה של 'טכניקה מוגדרת באופן פלנטארי' ובני-האדם המודרניים? נראה כי אתה מתמודד, באישיותך שלך, עם ניגודים שכאלה, שתוצרי-לוואי רבים של פעילותך, ניתנים באמת להסבר, רק בכך שאתה, בחלקים שונים של הווייתך – שאינם נוגעים בליבה הפילוסופית – דבק בדברים רבים, שכפילוסוף אתה יודע שאין להם כל קיום – למשל מושגים כגון 'בית' [Heimat], 'שורשיות' [Verwurzelung] ושכמותם. כיצד מתיישבים יחדיו טכניקה-פלנטארית ובית?

היידגר: לא הייתי אומר זאת. נראה לי שאתה מבין את הטכניקה באופן מוחלט מדי. איני רואה במצב של בני-האדם, בעולם של הטכניקה-הפלנטארית, גורל הרה-אסון, שלא ניתן להתירו, ושאינו למחשבה מנוס ממנו, אלא אני רואה את משימת המחשבה בדיוק בכך, שבגבולותיה שלה, היא מסייעת לאדם ככזה, להשיג יחס מספק למהות-הטכניקה. הנאציזם-סוציאליזם אכן צעד בכיוון זה, אולם אנשים אלו היו מוגבלים מדי בחשיבתם, מכדי להגיע ליחסים מפורשים של ממש, עם מה שמתרחש כיום, ושנמצא בדרכו זה שלוש-מאות שנה.

שפיגל: האם לאמריקאים כיום יש יחסים מפורשים כאלו?
היידגר: גם להם אין, והם עדיין תקועים בחשיבה שמטפחת – כ'פראגמטיזם' – אופרציות טכניות ותמרון, אך החוסמת, בו בזמן, את הנתיב להתעמקות, במה שמאפיין את הטכניקה המודרנית. בינתיים נעשים, פה ושם בארצות הברית, ניסיונות להתנתק מחשיבה פראגמטית-פוזיטיביסטית. ומי מאתנו יכול לצפות, האם לא תתעוררנה יום אחד

ברוסיה ובסין, מסורות עתיקות של 'חשיבה', שתסייענה לבני-האדם, להפוך את היחס החופשי לעולם הטכני, לאפשרי?

שפיגל: ובכן, אם לאף אחד אין אותו, והפילוסוף אינו יכול להעניק אותו... **היידגר:** עד כמה רחוק ניסיון החשיבה שלי מגיע, וכיצד הוא יתקבל בעתיד, וישתנה באופן פורה, אין אני יכול לומר. בהרצאה מיוחדת לרגל חגיגות-היובל של אוניברסיטת פרייבורג, שנשאתי ב 1957, תחת הכותרת *עקרון-הזהות [Der Satz der Identität]*, לקחתי לבסוף את היוזמה להראות, בכמה צעדים של מחשבה, עד איזה היקף נפתחת, עבור האדם בעידן הטכני (במידה שיהגה בכובד ראש, במה מבוססת המהות המקורית של הטכניקה), האפשרות להתנסות ביחסים אל פנייה, שאותה הוא לא רק יכול לשמוע, אלא שאליה הוא כמו-כן משתייך. חשיבתי עומדת ביחסים בלתי-נמנעים לשירתו של הלדרלין. אך אני חושב על הלדרלין, לא כעל משורר אחד מיני רבים, שאת יצירתו עשויים היסטוריונים של הספרות לראות כנושא-מחקר. עבורי, הלדרלין הוא המשורר, המצביע אל-עבר העתיד, המצפה לאל, ושעל-כן אל לו להישאר נושא למחקר-הלדרלין גרידא, במתאים לייצוג ההיסטורי הספרותי.

שפיגל: אגב הלדרלין (אנו מתנצלים על כך שנצטט פעם נוספת): בהרצאותיך על ניטשה אמרת, ש"הקונפליקט המשתנה, שאנו מכירים, בין הדיוניסי והאפולוני, בין הפאסיון הקדוש וההגשה המפוכחת, הינו חוק נסתר של סגנון, של הקביעה ההיסטורית של הגרמנים, ויום אחד יהא עליו למצוא אותנו ערוכים ומוכנים להבנייתו. ניגוד זה אינו נוסחא שבעזרתה אנו רשאים לתאר את ה'תרבות'. עם קונפליקט זה, הציבו הלדרלין וניטשה סימן שאלה בפני משימת הגרמנים, למצוא את מהותם ההיסטורית. האם נבין סימן [שאלה] זה? דבר אחד וודאי: ההיסטוריה תנקום בנו את נקמתה אם לא נבין אותו". איננו יודעים באיזו שנה כתבת זאת; אנו משערים כי ב-1935.

היידגר: הציטוט שייך, קרוב לוודאי, להרצאות על ניטשה, שכותרתן *הרצון לעוצמה כאמנות [Der Wille zur Macht als Kunst]* [1936/37]. זה יכול להיות משויך, מכל מקום, גם לשנים שלאחר מכן. **שפיגל:** התוכל בבקשה להבהיר זאת עוד? זה מוביל אותנו מן הדרך הכללית, אל עבר הייעוד הקונקרטי של הגרמנים.

היידגר: את המתווה של הציטוט יכולתי לנסח גם כך: אני מאמין בכך, שרק מאותו המקום שממנו צמח העולם הטכני המודרני, אנו יכולים להיערך להפיכתו; אין זה יכול להתרחש על ידי אימוץ זן-בודד היזם או ניסיונות מזרחיים אחרים של העולם. לשם הפיכה זו של המחשבה אנו זקוקים לעזרתה של המסורת האירופאית, ולהערכתה מחדש. החשיבה תוכל להשתנות, רק באמצעות חשיבה בעלת אותו המקור ואותו הגורל.

שפיגל: אתה מתכוון לכך, שמאותו המקום, שממנו התהווה העולם הטכני, על עולם זה...

היידגר: ...להיות מושם-לעל [aufgehoben] במובן ההיגליאני - לא מוסר, מושם-לעל, אך לא באמצעות האדם לבדו.

שפיגל: האם אתה מקצה לגרמנים משימה מיוחדת?

היידגר: כן, במובן זה – דיאלוג עם הלדרליין.

שפיגל: האם אתה מאמין כי לגרמנים ישנם כישורים מיוחדים להפיכה זו? **היידגר**: אני חושב על היחס הפנימי המיוחד, בין הלשון הגרמנית, לבין הלשון והחשיבה של היוונים. עניין זה מאשרים בפני הצרפתים שוב ושוב כיום. כאשר הם מתחילים לחשוב - הם מדברים גרמנית. הם עומדים על כך, שאינם מצליחים בכך בלשונם שלהם.

שפיגל: האם כך אתה מסביר את העובדה, כי בקרב מדינות-הלשוניות-הרומאניות, בפרט בקרב הצרפתים, הייתה השפעתך כה חזקה?

היידגר: זאת משום שהם מבינים, שעל אף הרציונאליות העצומה שלהם, הם אינם צולחים עימה עוד את העולם של היום, כאשר הם מבקשים להציג עולם זה במקור של מהותו. כשם שהשירה לא ניתנת להתרגם, כך לא ניתנת להתרגם החשיבה. ניתן, לכל היותר, לעבדה מחדש. ברגע שנוקטים בתרגום מילולי – הכל משתנה.

שפיגל: מחשבה מטרידה.

היידגר: ומוטב היה, לו נלקחה טירדה זו ברצינות, בקנה מידה רחב, ולו הובא סוף-סוף בחשבון, איזה שינוי הרה-גורל סבלה החשיבה היוונית, כאשר תורגמה ללטינית של רומי, אירוע שאף כיום חוסם עדיין רפלקסיה מספקת, על המילים היסודיות של החשיבה היוונית.

שפיגל: פרופסור, היינו מעדיפים להחזיק בגישתנו האופטימית, כי דבר-מה אכן ניתן למסירה ואף לתרגום, משום שאם עלינו לחדול מאופטימיזם

זה, לפיו המחשבה ניתנת למסירה, מעבר למחסומי-השפה, אזי ניוותר עם האיום של הפרובינציאליות.

היידגר: האם היית מאפיין את החשיבה היוונית, לעומת אופניות ההצגה-המושגית של האימפריה הרומית – כ'פרובינציאלית'? מכתבים עסקיים יכולים להתרגם לכל הלשונות. המדעים – שהם עבורנו כיום מדעי-הטבע, עם הפיסיקה-המתמטית כמדע הבסיס – יכולים להתרגם לכל לשונות-העולם; ליתר דיוק, הם אינם מיתרגמים, אלא אותה הלשון המתמטית מדוברת בהם. אך אנו נוגעים כאן בתחום שהינו נרחב, ושקשה לכסותו.

שפיגל: ייתכן שזו גרסא נוספת של אותו הנושא: נכון להיום, לא יהא זה מופרז לומר, כי אנו נתונים במשבר של השיטה הדמוקרטית-פרלמנטרית. אנו נמצאים בו זה זמן רב. אנו נמצאים בו במיוחד בגרמניה, אך לא רק בגרמניה. נמצאות בו גם המדינות הקלאסיות של הדמוקרטיה – אנגליה ואמריקה. בצרפת זה אף אינו משבר עוד. כעת שאלה: האמנם אין ההוגה, אחרי הכל, יכול לייעץ – אף כתוצר לוואי של החשיבה – כיצד ניתן להחליף את השיטה הקיימת בחדשה, וכיצד על זו להיראות, או לחילופין, שרפורמה חייבת להיות אפשרית, ולייעץ כיצד יכולה הרפורמה להתאפשר? אחרת, אנו נותרים במצב, בו האדם חסר-ההכשרה הפילוסופית – וזה יהיה ברגיל האדם שהדברים נמצאים בידיו (אף שאינו קובע אותם) ושבעצמו נתון בידי הדברים – אדם זה יוסיף להגיע למסקנות כוזבות, אולי אף נמהרות באופן מחריד. אם כן: האין על הפילוסוף להיות מוכן לנסח מחשבות, לגבי האופן בו בני-האדם יכולים לארגן חיים משותפים זה עם זה, בעולם זה, אותו הפכו בעצמם לטכני, שייתכן שהכריעם? האין זה מצופה בצדק מן הפילוסוף, שישא עצה לגבי מה שהוא מחשיב כדרכים אפשריות לחיות? והאין הפילוסוף מחטיא חלק, אף אם חלק קטן, ממשלח ידו ומשליחותו, אם אינו מוסר דבר על כך?

היידגר: עד כמה שאני מבין, היחיד, באמצעות חשיבתו, אינו נמצא בעמדה בה ביכולתו להבין לעומקו את העולם כשלם, עד לשיעור בו יוכל לתת הוראות מעשיות, וזאת בפרט נוכח המשימה, למצוא תחילה בסיס, ממנו לחשוב את עצמו שוב. כל עוד החשיבה לוקחת את עצמה ברצינות, בנשיאת-מבטה אל המסורת העצומה – תהא זו דרישת-יתר ממנה, שתיערך לתת הוראות שכאלה. תחת איזו סמכות יכול הדבר להתרחש? בתחום החשיבה, אין כל אמירות סמכותיות. המידה היחידה עבור החשיבה מגיעה

מהחומר עצמו אותו יש לחשוב. זהו, יותר מכל, מה שנדרש-לשאלה. בכדי לקבל תובנה לגבי עניין זה, יש לדון ביחסים שבין הפילוסופיה ובין המדעים, שהצלחותיהם המעשיות-טכניות, גורמות לחשיבה במובנה הפילוסופי, להיראות מיותרת יותר ויותר. המצב הקשה בו נמצאת החשיבה, במבט על משימתה שלה, מתכתב לפיכך עם ההפקעה של החשיבה, הניזונה מן העמדה רבת-העוצמה של המדעים, כך שהחשיבה מאולצת להימנע מלהשיב על שאלות מעשיות של השקפת-עולם, הנדרשות על ידי השעה.

שפיגל: פרופסור, בתחום החשיבה אין כל אמירות סמכותיות. אם כן, זה בוודאי אינו מפתיע, שהאמנות המודרנית מתקשה, אף היא, להביע אמירות סמכותיות. ובכל זאת אתה מכנה אותה 'דסטרוקטיבית'. האמנות המודרנית חושבת תכופות על עצמה כעל אמנות ניסיונית. יצירותיה הם ניסיונות...

היידגר: אשמח ללמוד...

שפיגל: ...ניסיונות הנעשים מתוך המצב המבודד של בני-האדם והאמנים, ואולם, מתוך מאה ניסיונות, ישנו פה ושם אחד שקולע למטרה.

היידגר: זו אכן השאלה הגדולה: היכן עומדת האמנות? איזה מקום היא תופסת?

שפיגל: בסדר, אך כאן אתה דורש מהאמנות, דבר-מה שאינך דורש עוד מהחשיבה.

היידגר: אינני דורש דבר מן האמנות. אני רק אומר, שזו שאלה לגבי המקום שהאמנות תופסת.

שפיגל: אם האמנות איננה יודעת את מקומה, האם היא לפיכך 'דסטרוקטיבית'?

היידגר: בסדר, מחק זאת. על כל פנים, ארצה לקבוע, שאינני רואה כי האמנות המודרנית מצביעה על נתיב, לא כל שכן, כל עוד נותר מעורפל, במה רואה האמנות, או לכל הפחות היכן היא מחפשת, את אופייה המסוים.

שפיגל: גם לאמץ חסרה התחייבות בנוגע למסורת. הוא עשוי למוצאה יפה, והוא יכול לומר: 'כן, כך יכול היה האדם לצייר לפני שש-מאות שנה, או לפני שלוש-מאות שנה, או לפני שלושים'. אך הוא עצמו אינו יכול לעשות זאת עוד. אף לו רצה – לא יכול היה. האמן הגדול ביותר יהיה, לפיכך, הזיפן המבריק האן-ואן-מיגרן [Hans van Meegeren], שיכול לצייר 'טוב יותר' מאחרים. אך זה בפשטות לא עובר יותר. לפיכך האמן, הסופר,

המשורר, נמצאים במצב דומה לזה של ההוגה. כה תכופות עלינו לומר אז:
עצום את עיניך.

היידגר: אם ניקח כמסגרת של האמנות, השירה והפילוסופיה – את 'עסקי-
התרבות' – אזי ההשוואה שאתה עורך נכונה. אך אם לא רק אופייה
ה'עסקי' עומד בסימן-שאלה, אלא גם משמעותה של 'תרבות', אזי
הרפלקסיה על עניינים אלו, העומדים בסימן-שאלה, נופלת, אף היא,
בתחום-האחריות של החשיבה, שאת מצוקתה קשה להעריך. אך מצוקתה
הגדולה ביותר של החשיבה הינה, שכיום, למיטב ידיעתי, עדיין לא מדבר
אף הוגה שהינו מספיק 'גדול' בכדי להציב את החשיבה, במישרין ובהבניה
בהירה, בפני הנושא שלה עצמו, ולפיכך על מסלולה. הגדולה של מה
שאותו יש לחשוב, גדולה מדי עבורנו כיום. יתכן שהמיטב שיש בידינו
לעשות, הוא לנסות לפלס נתיב, לאורך שבילים צרים וקצרי-מסלול.
שפיגל: פרופסור היידגר, אנו מודים לך על שיחה זו.

(נוסח עברי: מיכל סגל)